

ZAAI Z

JG 9 / NR 35 / DEC 20 - FEB 21

KONINKLIJK MUSEUM
VOOR SCHONE KUNSTEN
ANTWERPEN

HET NIEUWE MUSEUM Mozaïsten en hun fascinerend werk in het KMSKA / **INVENTARISNUMMER**
Beuckelaers 'Groentemarkt' straalt weer / **TWEELUIK** Over vrouwelijke oude meesters in
de collectie / **GESPREK** Hans Bourlon wil ons anders naar kunst doen kijken / **MUSEUMMUZE**
Charline Tyberghein, schilder

IN DIT NUMMER

HET NIEUWE MUSEUM

Mozaïsten beoefenen een zeer oude kunstvorm. Ook in het museum zijn er nogal wat mozaïeken. Allemaal zijn ze onder handen genomen. Door twee enthousiaste stielmensen.

Gesprek met Gino Tondat
en Sarah Landtmeters → 4-9

WAT DOEN WIJ NU?

‘Het leukste aan de job? De variatie en het contact met iedereen van het museum.’
Annick Himschoot en Rit Michiels, medewerkers directiesecretariaat

→ 10-11

INVENTARISNUMMER

De groentemarkt, een bekend KMSKA-werk van Joachim Beuckelaer, is gerestaureerd! De groenten, het fruit, het marktmeisje: ze stralen weer.

‘De groentemarkt’ → 12-16

EXPO

‘Madonna’ blijft nog even hangen bij de ‘Dulle Griet’

→ 17

MUSEUMMUZE

‘Als ik iets maak dat stevig binnenkomt, dan wil ik die zwaarte ondersteunen met een grappige titel.’

Charline Tyberghein, schilder
→ 18-23

KLEINE LETTERS

Korte berichten over en uit het museum

→ 24-25

Alle praktische informatie in deze ZAAL Z is onder voorbehoud door Covid-19.

TWEELUIK

Vrouwelijke schilders bij de oude meesters in het KMSKA. Het zijn er een handvol. Letterlijk. Het overzicht.

→ 26-31

I HAVE A DREAM

‘Het nieuwe KMSKA brengt jong en oud samen. Ik droom ervan dat we met een beetje creativiteit nog meer kunnen verbinden.’

Jasper Van Steenberghe, 25 jaar, PhD-candidate en mandaat-assistent Bestuursrecht UA

→ 32-33

GESPREK

De tentoonstelling *Het Kunstuur* wil ons anders naar kunst doen kijken. Mede-initiatiefnemer is Hans Bourlon, CEO van Studio 100, groot kunstliefhebber en man met een mening. Ook over musea.

→ 34-39

FLANEUR

Van onze man in het Vaticaan

Patrick De Rynck, auteur en eindredacteur van ZAAL Z

→ 40-41

SOUVENIR

Bijna elf meter hoog waren ze, de ‘sterrenbloemen’ van Otto Piene in de De Keyserzaal in 1979.

→ 42-44

NIEUW!

Zaza werpt zich voortaan in elk nummer op een collectiestuk. Humor in barre tijden

→ 45

ONGEZIEN

Bernard Dewulf kijkt naar ‘De hennentaster’, een werk van een navolger van Pieter Aertsen

→ 46-47

OP DE COVER

Of hoe Jacob Jordaens op ‘De koning drinkt’ peuterbilletjes bewerkte.

→ 48-49

SCHILDEREN MET STEENTJES

Stielmannen en -vrouwen uit verschillende disciplines werken met veel inzet en passie mee aan het nieuwe museum. In deze gelijknamige rubriek krijgen ze het woord.

Er zit wel wat mozaïek in het museumgebouw. In de inkomhal en de imposante 19de-eeuwse trappen-zaal bijvoorbeeld. Maar ook op het balkon aan de voorzijde. Het waren de gebroeders Pellarin – mozaïekspecialisten uit het Noord-Italiaanse Sequals – die aan het einde van de 19de eeuw de prachtige vloeren legden. Gino Tondat en Sarah Landtmeters van Mosaico di Due namen ze allemaal onder handen. Zij staan ook in voor de uitvoering van een nieuwe kunstmozaïek bovenaan op de museumtrappen.

DOOR WENKE MAST

We ontmoeten Gino en Sarah in hun atelier, tussen miljoenen marmer- en glassteentjes in duizenden-één tinten. Aan de muur hangt het grondplan van de nieuwe kunstmozaïek, een ontwerp van Marie Zolamian (zie ZAAL Z nr. 28). Het plan is opgedeeld in vakjes 'De blauw gekleurde vakjes zijn klaar,' verduidelijkt Gino. 'Mozaïeksteentjes moet je, nadat je ze met de hand gekapt hebt, omgedraaid

Links: De nieuwe kunstmozaïek, naar een ontwerp van Marie Zolamian, zal te zien zijn bovenaan op het bordes van het KMSKA (detail).

op een vel papier kleven. Al die vellen kan je vervolgens ter plaatse in elkaar puzzelen. We gebruiken celluloserijk papier met een ruwe en een gladde zijde. Op de ruwe zijde kleven we de steentjes met lijm op basis van bloem. Ter plaatse leggen we de kant met de steentjes in mortel. De gladde zijde van het papier ligt bovenaan. Die maken we nat, zodat de lijm week wordt en we het papier kunnen wegnemen. Daarna werken we de naden weg en kunnen we alles polijsten.'

De loggia aan de voorgevel voor en na reiniging.

Mooi om te zien hoe zo'n ontwerp evolueert tot een stenen geheel.

SARAH: 'Uniek aan dit project is dat we met een zestigtal marmersoorten van over heel de wereld mogen werken. Er zitten zeker dubbel zoveel tinten en verkleuringen in.'

GINO: 'Zo kan je écht schilderen met steentjes. De renaissancekunstenaar Domenico Ghirlandaio zei ooit dat een mozaïek een schilderij voor de eeuwigheid is. We werken mee aan iets dat er veel langer zal zijn dan wij. Ik vind dat een mooie gedachte.'

De grootste van Europa?

De mozaïek die tot voor kort bovenaan op de museumtrappen lag, hield het niet zo lang uit.

GINO: 'Klopt, die vloer lag er sinds de jaren 1970. Hij was op een foute ondergrond geplaatst en technisch niet goed uitgevoerd. Er viel niets meer aan te restaureren. Een unieke kans voor het museum. Het krijgt er de grootste Europese kunstmozaïek in zijn genre voor in de plaats. Die van Luc Tuymans aan het MAS is misschien groter van omvang. Maar er zitten nog geen 100.000 stenen in. Die van het KMSKA krijgt er 480.000. Dan weet je het wel.'

Los van deze kunstmozaïek-in-wording hebben jullie samen zowat alle mozaïekvloeren van het museum gerestaureerd.

GINO: 'Gespreid over een periode van bijna dertig jaar. De eerste keer was begin jaren 1990. Toen werd de grote trappenhal onder handen genomen voor Antwerpen '93. Tien jaar later hebben we een kleinere mozaïek achteraan in het museum gerestaureerd en nu met de verbouwing alle resterende vloeren. De cirkel is rond.'

Gedeelde passie

Gino zit al bijna veertig jaar in het vak, bij Sarah staat de teller intussen op zestien jaar. Hoe is jullie passie voor mozaïek ontstaan?

GINO: 'Bij mij zat het in de familie. Mijn grootvader maakte in de jaren 1920 mozaïekboorden voor stenen vloeren, mijn vader deed hetzelfde. Toen dat niet meer in de mode was, zijn ze andere vloeren gaan leggen. Op m'n 13de ben ik samen met mijn vader vanuit België naar zijn geboortestreek in Noord-Italië gereisd. Hij wou per se naar de Palio, de jaarlijkse paardenrennen in Siena. Omdat hij nogal sportief reed, was ik continu misselijk. Hij was het beu om altijd te moeten stoppen aan de kant van de weg en vond er niets beter op dan langs zijn geboortedorp te rijden en mij daar achter te laten bij een wildvreemd Nederlands koppel. Zij namen me mee naar het stadje Spilimbergo, waar we de Scuola Musiva bezochten. Ik sprak geen woord Italiaans en dacht eerst dat het een muziekschool was. Binnen waren de muren en de plafonds gevuld met bladgoud en mozaïek. Oud en modern,

'Soms is een klant zo ontroerd door het eindresultaat dat je zelf ook tranen in je ogen krijgt.'

— Sarah Landtmeters

alles door elkaar. Ik was onder de indruk, maar zag vooral een kans om niet terug naar het college te moeten. Toen mijn vader me ophaalde, vertelde ik hem dat ik liever naar de mozaïekschool wou. Hij reed er meteen naartoe. Ze zeiden dat ik nog te jong was – je moest 16 zijn – maar daar wou hij niets van weten. Hij ging hij naar de directeur en zei: "Ik ben van hier, mijn ouders zijn van hier en mijn zoon zal hier naar school gaan." Dat was dan geregeld. De opleiding duurde vier jaar. De eerste jaren waren heel saai. We moesten het ambacht leren, de kaptechniek onder de knie krijgen, motieven leggen... Naarmate ik meer vrijheid kreeg, groeide de passie.'

Je hebt ook een tijdje les gegeven om de passie door te geven. Zo hebben jullie elkaar ontmoet. En nu leven en werken jullie samen. Was Gino een goede leraar, Sarah?

SARAH: 'Ik herinner me vooral dat hij in het begin heel streng was. In de klas zat iedereen altijd muistil te werken. Ik heb Gino's atelier voor het eerst bezocht tijdens een opendeurdag van de academie van Wilrijk. Het was er gigantisch druk. Maar ik wist meteen: dit wil ik doen. Ik heb me ingeschreven en ben er helemaal voor gegaan. Al vanaf het eerste jaar ging ik mee naar werven. Na een tijdje mocht ik voor het eerst een barst uit een mozaïekvloer kappen. Zo kreeg ik steeds meer verantwoordelijkheid. Ik voerde tijdens mijn studies ook al opdrachten voor eigen klanten uit.'

GINO: 'Op de werkvloer leer je het meest. Veel meer dan je ooit aan een academie kan leren. Ook ik heb na mijn opleiding in Italië nog veel moeten uitzoeken. Hoe je met pigmenten werkt, wat het effect van een bepaalde ondergrond is... Ik ben zestig en leer nog elke dag dingen bij. Mozaïek is een ambachtvorm die al duizenden jaren bestaat en nog steeds evolueert qua stijl en techniek. Je moet blijven experimenteren.'

Mozaïsten Gino Tondat en Sarah Landtmeters van Mosaico di Due in hun atelier in Edegem

‘Mozaïek is een ambachtvorm die al duizenden jaren bestaat en nog steeds evolueert qua stijl en techniek. Je moet blijven experimenteren.’

— Gino Tondat

De mozaïeksteentjes worden met de hand gekapt.

Seizoenarbeiders

Jullie restaureren vloeren en voeren ontwerpen uit die jullie al dan niet zelf gecreëerd hebben. Wat geeft de meeste voldoening?

GINO: ‘Het moment waarop je de vloer plaatst en het eindresultaat in zijn geheel kan aanschouwen. Dat is altijd spannend: hebben we de maten goed genomen? Het papier dat we gebruiken kan soms uitzetten, waardoor er een verschil ontstaat. Dat was ook in de trappenzaal van het museum het geval. Toen zat er op de totale oppervlakte een verschil van 1 centimeter. Op een lengte van 15 meter kan je dat gelukkig perfect wegwerken door de stenen per

meter een millimeter uit elkaar te drijven. Als het dan uiteindelijk past, geeft dat zoveel voldoening. En als je de vloer vervolgens begin te schuren zie je alle kleuren tevoorschijn komen. Prachtig.’

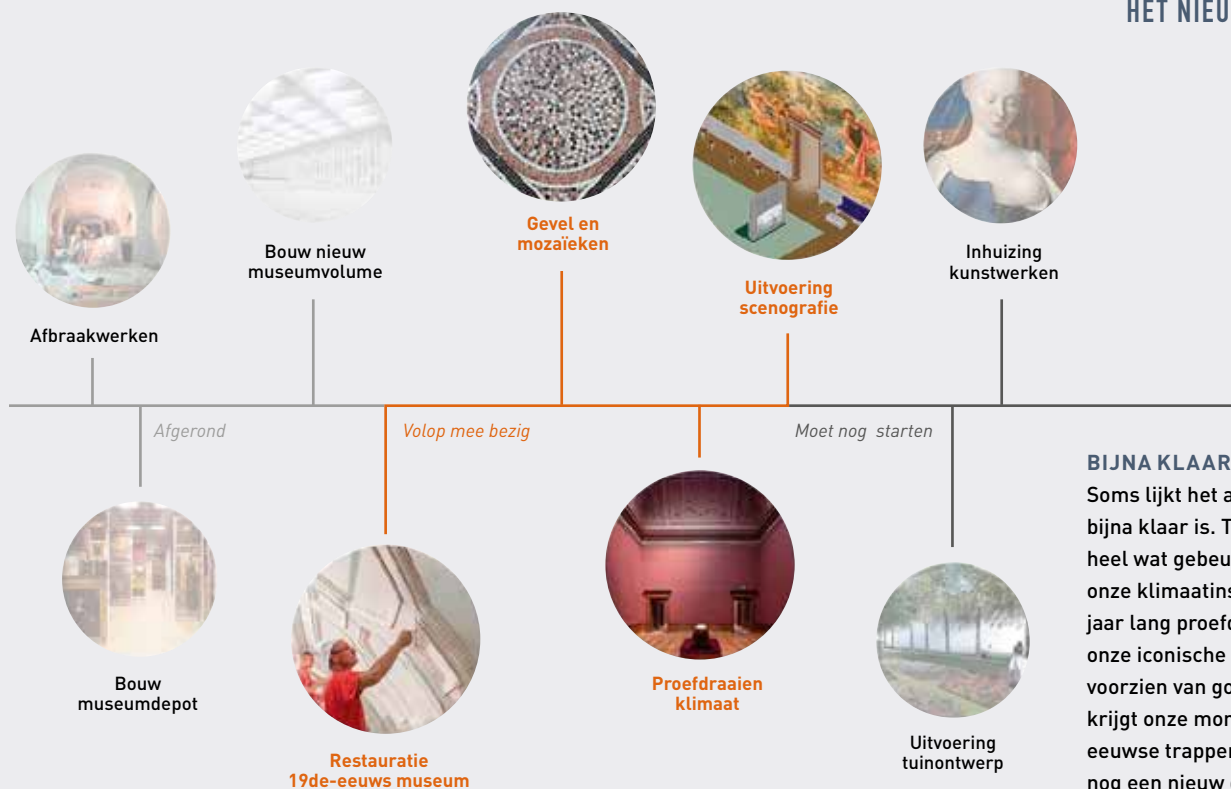
SARAH: ‘We hebben geluk dat er veel variatie in onze opdrachten zit. We komen op zo veel verschillende plaatsen terecht. Soms maak je iets voor een privé-woning en dan is die klant zo ontroerd door het eindresultaat dat je zelf ook tranen in je ogen krijgt. Alle aspecten van het vak hebben hun charme.’

GINO: ‘Behalve repetitieve achtergronden. Voor de Schippersbeurs in Antwerpen moesten we 300 lopende meter van hetzelfde leggen. Allemaal rechte lijnen. Heel saai. Dan schakelen we onze zussen in. Die krijgen een tijdelijk contract en moeten de lijnen volgen die wij op papier zetten. Ook Sarahs dochter is er intussen heel goed in geworden.’

Binnenkort zit jullie werk voor het museum erop. Wat wensen jullie ons toe?

GINO: ‘Twee keer zoveel bezoekers als jullie voor ogen hebben.’

SARAH: ‘En vooral een mooi samenspel tussen oud en nieuw, want dat zal toch de grootste verandering zijn.’

BIJNA KLAAR?

Soms lijkt het alsof het museum bijna klaar is. Toch moet er nog heel wat gebeuren. Zo moet onze klimaatinstallatie een jaar lang proefdraaien, wordt onze iconische Rubenszaal nog voorzien van gouddecoratie en krijgt onze monumentale 19de-eeuwse trappenhal binnenkort nog een nieuw dak.

Benieuwd naar wat er nog allemaal moet gebeuren? Ontdek er alles over op kmska.be/verbouwing

ONUITWISBARE HERINNERING

De mozaïek in het peristilium van het nieuwe museum is gerealiseerd dankzij een schenking van Richard Vander Linden (1929-2017), groot kunstliefhebber en Vriend van het KMSKA.

Iedereen kent de overheerlijke producten van bio-ingenieur Richard Vander Linden: de luchtige TUC-aperitiefkoekjes, de nostalgische Perette-chocolade en de 'coole' ZERO-reep van Meurisse.

Vander Linden wilde na zijn dood meer achterlaten dan zijn lekkere recepten. In zijn testament legde hij vast via welke goede doelen hij een blijvende betekenis wilde hebben: Broederlijk Delen, omdat hij tijdens zijn loopbaan in ontwikkelingslanden veel noden had gezien. De Koninklijke Maatschappij voor Blinden en Slechtzienden en het Belgisch Centrum voor Geleidehonden, omdat zijn echtgenote kort voor haar overlijden blind was geworden. De Antwerpse ZOO, die hij graag bezocht. En dus ook het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen.

Met zijn gulle schenking financierde hij de nieuwe mozaïek aan de ingang van het museum. Het lijkt alsof Richard Vander Linden de museumbezoeker zelf verwelkomt. Nog voor generaties lang.

Richard Vander Linden

In deze rubriek stellen medewerkers van het museum zich voor. Een blik op de bedrijvigheid achter de museummuren, in de aanloop naar het nieuwe museum.

JOB MET VARIATIE

WIE? **Rit Michiels - Annick Himschoot**
 FUNCTIE? **Medewerkers directiesecretariaat**
 HOE LANG AL IN HET MUSEUM? **Rit 14 jaar, Annick 20 jaar**

DOOR KAREN DAGHELET
 PORTRETFOTO JACQUES SONCK

Wat doe je?

RIT: 'Ik houd me onder meer bezig met de post, klassementen, een deel administratie bij overheidsopdrachten en een deel bij de personeelsdienst. Wij werken ook heel ondersteunend voor iedereen: als collega's een vergaderzaal of een fiets nodig hebben, als het water of de koffie op is enzovoort, dan regelen wij dat. Mijn takenpakket is niet duidelijk afgelijnd. Soms weet ik echt niet wat ik ga doen en toch raakt zo'n dag altijd goed vol. Wij doen heel veel klein "dingeskes". Je kan die niet allemaal opnoemen. Het is wel altijd heel afwisselend.'

ANNICK: 'Ik concentreer me vooral op de agenda van de directie en het managementteam. Dat is heel veel puzzelen omdat er meestal zeven agenda's op elkaar moeten worden afgestemd. Ik ben dan gemakkelijk een halfuur bezig om iets in te plannen. Buitenlandse zendingen worden van a tot z door ons georganiseerd. Wij doen heel veel logistiek *à la minute*.'

Wat was het meest bijzondere moment dat je hebt meegemaakt in je carrière bij het KMSKA?

ANNICK: 'Toen mijn kinderen bloemetjes mochten afgeven aan de toenmalige prinses Mathilde bij de opening van de tentoonstelling *Kinderen op hun mooist* in 2001. Dat was een speciaal moment. Ik moest de bloemen toen discreet bestellen, omdat het bezoek volgens het protocol niet op voorhand

geweten mocht zijn. De kleuren moesten trouwens een beetje afgestemd zijn op de kleding van de prinses.'

Waar kijk je het meest naar uit na de heropening van het museum?

RIT: 'Fysiek aanwezig zijn in het museum. Dat is dag en nacht verschil om te werken. Ik heb het idee dat ik daar meer adem heb. De ruimtes zijn daar zoveel groter.'

ANNICK: 'Ik was ook al vanaf dag één aan het aftellen om terug te keren naar het museum. Het werk en de collega's bleven hetzelfde, maar ik stond ervan versteld hoe belangrijk de locatie is.'

Wat vinden jullie het leukste aan jullie job?

EENSGEZIND: 'De variatie en het contact met iedereen van het museum, ook op de externe locaties.'

Jullie favoriete kunstwerk?

ANNICK: '*Badkoets op het strand* van James Ensor door de connectie met de zee. Ik heb ooit voor *Museummedewerkers kiezen kunst*, een publicatie van het KMSKA uit 2000 waarvoor de collega's mochten poseren bij hun favoriete kunstwerk, het schilderijtje mogen vasthouden. Dat was wel bijzonder.'

RIT: '*De Intrigue* van Ensor. Het idee hierachter is voor mij dat heel veel mensen een masker op hebben en daardoor lelijk worden.'

STRALENDE GROENTEN EN FRUIT

In de aanloop naar de heropening wordt er in het museum volop gerestaureerd. Een 16de-eeuws werk van Joachim Beuckelaer kampte met nogal wat problemen. Hoe pakten de restauratoren die aan?

In 1567 schilderde Joachim Beuckelaer een van zijn beroemde markttaferelen: *De groentemarkt*. Geïnspireerd door zijn leermeester Pieter Aertsen, die het genre introduceerde, werd Beuckelaer een meester in deze marktscènes met figuren die een overvloed aan etenswaren verkopen. Die zie je op de voorgrond, als een stilleven. Het werk is onlangs volledig gerestaureerd.

DOOR EVA VAN ZUIEN

Het schilderij bevindt zich sinds 1950 in de collectie van het KMSKA. Het ging schuil onder een dikke en sterk verdonkerde laag vernis, waardoor Beuckelaers heldere kleuren nauwelijks nog zichtbaar waren. Uit het vooronderzoek bleek ook dat er op het verfoppervlak veel oude retouches en overschilderingen aanwezig waren. Bovendien was er een probleem met de hechting van de verf op de ondergrond. Om het werk voor de toekomst te behouden drong een doortastende restauratie zich op.

Eerst tekenen, dan schilderen

We verwijderden eerst de vernislaag van het verfoppervlak, wat de tonaliteit en de driedimensionaliteit in de voorstelling ten goede kwam. Het contrast tussen de verzadigde kleuren van de koopwaar op de voorgrond en de pastelkleurige scène op de achtergrond werd groter, waardoor de compositie meer diepte kreeg. Vervolgens konden we de opstaande verf consolideren. De studie van het verfoppervlak tijdens de behandeling en ook nieuwe technische documentatie leidden tot meer inzicht in de techniek van de kunstenaar.

Hoe ging Beuckelaer te werk? Het eikenhouten paneel bestaat uit zes horizontale planken met daarop een krijtgrondering en een tweede witte preparatielaag. Op die witte ondergrond maakte de kunstenaar een uitgebreide tekening ter voorbereiding van zijn schilderij. Hij begon met een raster van vierkanten waarmee hij een kleine voorstudie kon overzetten naar het grote formaat. Beuckelaer tekende in twee kleuren: zwart en rood. Op veel plaatsen schemert de tekening door de verflaag heen. Met infraroodstraling kon het zwarte deel van de ondertekening nog beter in beeld worden gebracht.

Met een simpele opbouw en dunne verflagen werkte de kunstenaar het schilderij verder uit, met veel aandacht voor de realistische weergave van de etenswaren. De groente- en fruitsoorten zijn stuk voor stuk gedetailleerd en herkenbaar. Ze werden op verschillende momenten geoogst en kunnen dus niet tegelijk verkrijgbaar zijn geweest. Beuckelaer heeft zijn compositie dan ook zorgvuldig voorbereid. Hij maakte daarbij waarschijnlijk gebruik van studies.

Hierboven: Eva van Zuien retoucheert de rode stekelbessen.
Volgende pagina's: Joachim Beuckelaer, [Groentemarkt](#), 1567,
olieverf op paneel, 147,7 × 213,7 cm, KMSKA, inv.nr. 5045

Leesbaar gezicht

Tijdens de restauratie werd duidelijk dat een deel van de kleding van de hoofdfiguren al heel vroeg werd overschilderd. We weten uit onderzoek van andere schilderijen van Beuckelaer ook dat verkleuringen van de verf voorkomen. Onderdelen zoals de plooien in kleren verliezen daardoor hun driedimensionaliteit. Waarschijnlijk heeft men dat bij dit werk in een vroeg stadium willen 'herstellen' door delen te overschilderen. Uit testen bleek dat de oude overschilderingen niet te verwijderen waren zonder de onderliggende verflaag te beschadigen. Daarom besloten we ze te behouden.

**Beuckelaer tekende in twee
kleuren: zwart en rood. Op veel
plaatsen schemert de tekening
door de verflaag heen.**

Na de vernisafname volgde een uitgebreid retoucheerproces, waarbij we sleetsheid herstelden en schades op het verfoppervlak invulden. Door vormen te sluiten ontstond er weer rust en detailering in de voorstelling. Sommige partijen vergden een subtiele reconstructie, zoals het gezicht van de prominente jonge vrouw, waar na afname van oude retouches duidelijk werd dat door sleetsheid de onderliggende eerste opzet van de kunstenaar zichtbaar was geworden. Dit gaf een verwarrend beeld rond haar ogen, een belangrijk onderdeel van de compositie. Door op de juiste plaatsen puntjes te zetten werd haar gezicht opnieuw leesbaar.

Metamorfose

Vóór de restauratie had *De groentemarkt* een niet-originele, vergulde lijst. Die was in slechte staat en paste esthetisch niet bij het schilderij. Lijstenmaker Bart Welten maakt een nieuwe, die beter aansluit bij de tijd van het origineel: donker met vergulde randen. Dat heeft aanzienlijk bijgedragen aan de totale metamorfose van het schilderij.

Bart Welten maakt een nieuwe lijst, die beter aansluit bij de tijd van het origineel: donker met vergulde randen.

Bij de heropening zullen we de gerestaureerde *Groentemarkt* voor het eerst kunnen tonen. Samen met het eveneens gerestaureerde *Allegorie van de onvoorzichtigheid* zullen onze bezoekers de fascinerende schildertechniek van Beuckelaer opnieuw ten volle kunnen bewonderen.

Dit restauratieproject werd mogelijk gemaakt met de steun van de Nationale Loterij. Het project werd gevolgd door de Topstukkenraad Vlaanderen.

MET DANK AAN DE NATIONALE LOTERIJ

Het is niet voor het eerst dat we dankzij de financiering van de Nationale Loterij een prachtig project kunnen realiseren. Het eerste dossier van het KMSKA werd goedgekeurd in 2016. Samen met *De groentemarkt* zijn nog drie restauraties succesvol uitgevoerd.

De aanbidding door de herders van Jacob Jordaens I (1593-1678) (inv.nr. 5051) onderging een ware transformatie. Door het verwijderen van een dikke laag vergeelde vernis en oude overschilderingen werd het creatieve proces van de kunstenaar weer zichtbaar, met het originele kleurenpalet, de kenmerkende losse toets en het contrast tussen licht en donker.

De sculptuur *Scaldis* van Jan Frans van Geel (1756-1830) (inv.nr. 944) was er erg aan toe. De leesbaarheid van het beeld werd sterk verstoord door oude invullingen

met verschillende materialen. Die gaven het beeld het uitzicht van een lappendeken. De uitdaging bestond erin de eenheid van het beeld te herstellen.

Venus en Cupido van beeldhouwer Michiel van der Voort I (1667-1737) (inv.nr. 5029) was dan weer erg vlekkelig. Door vroegere behandelingen en bewaring ontstonden roestbruine verkleuringen, ongelijk verdeeld over het beeld. Ook oude invullingen met grijze mortel ontsierden het. Door het verwijderen van de invullingen en vlekken is de vormtaal van het beeld opnieuw in al haar schoonheid te zien.

Deze vier werken zullen te zien zijn in de nieuwe collectiepresentatie.

Gwen Borms

MADONNA BLIJFT NOG EVEN HANGEN BIJ DE DULLE GRIET

Antonello da Messina, [Calvarieberg](#), 1475,
olieverf op paneel, 52,5 × 42,5 cm, KMSKA, inv.nr. 4

EN ANTONELLO OOK!

Goed nieuws voor wie *Madonna ontmoet Dulle Griet* in Museum Mayer van den Bergh nog niet bezocht heeft: deze expo wordt verlengd tot 31 december 2021!

Met deze tentoonstelling richten het KMSKA en Museum Mayer van den Bergh de schijnwerpers op de unieke collecties van twee eigenzinnige verzamelaars: Florent van Ertborn en Fritz Mayer van den Bergh.

Geniet van een bloemlezing van meesterwerken uit de middeleeuwen en de renaissance, met onder meer Van Eyck, Van der Weyden, Antonello da Messina, Fouquet, Massijs, Patinir, Bruegel enz. En ontdek de leefwereld van deze twee markante Antwerpse kunstcollectieurs.

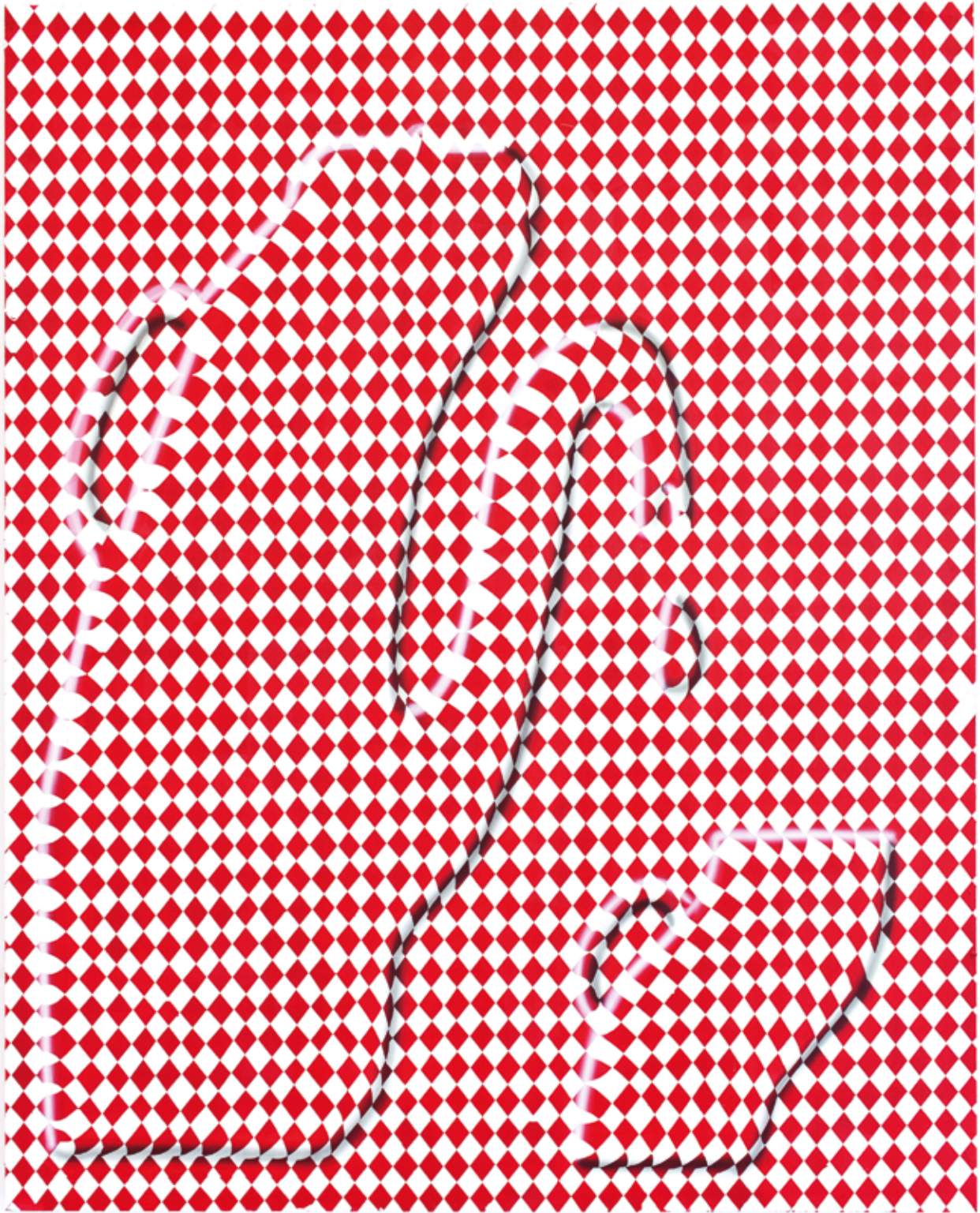
Nog tot 31/12/2021

Museum Mayer van den Bergh

Lange Gasthuisstraat 19

2000 Antwerpen

www.museummayervandenbergh.be

Charline Tyberghein, *Sit down II*, 2019, acryl op hout, 122 x 150 cm, Courtesy Gallery Sofie Van de Velde

Welke kunstwerken uit de collectie van het KMSKA inspireren kunstenaars van nu? En waarom?

'MET TRISTESSE ALLEEN BEN JE SNEL UITVERTELD'

Charline Tyberghein (1993) zet symbolen en patronen om in een cryptische beeldtaal voorzien van melancholie en humor. Toen ze in 2018 afstudeerde aan de Antwerpse academie werd ze verkozen tot beste jonge schilder van Europa. Daarna ging het snel. Heel snel.

DOOR WENKE MAST
PORTRETFOTO JOOST JOOSEN

'Het eerste jaar na mijn afstuderen heb ik drie solo's gedaan. Dat is veel. Zeker omdat je op de academie vier jaar continu naar een eindmoment toewerkt. Ergens was het goed om dat strakke werkritme aan te houden. Maar tijd nemen heeft ook zijn meerwaarde. Je ziet vaak dat kunstenaars die kort nadat ze afstuderen worden opgepikt, blijven vastzitten in een bepaald beeld. Ik wil dat mijn werk op een natuurlijke manier kan evolueren. Bij Sofie (*Van de Velde, de galeriehouder van Tyberghein, WM*) wil ik dit ritme volgen: om de twee jaar een solo. Daarnaast probeer ik meer in het buitenland te doen. Zo was er dit najaar een groepsexpo in Kunstverein Bielefeld. Op dit moment maak ik werk voor een kleine tentoonstelling bij Castor in Londen.'

Gestructureerde chaos

Je gaat heel methodisch te werk. Kan je ons door de stadia van je werkproces leiden?

'Ik probeer nu vooral planmatig te werken. Ik geraak nogal snel over mijn toeren en kan me niet zo lang op één ding concentreren. Vroeger was ik soms met 37 verschillende patronen en schilderijen

tegelijktijdig bezig. Dat is leuk, maar ik voed er ook de onrust in mezelf mee. En dat zorgt niet per se voor beter werk. Ik dacht dat ik in een tentoonstelling uiteenlopende dingen moest laten zien. Om te bewijzen wat ik allemaal kan. Nu probeer ik binnen één idee te werken. Zodat er meer samenhang is en de werken een groep vormen.'

Charline Tyberghein, *Nothing but hard feelings*, 2018, acryl op hout, 150 x 120 cm, Courtesy Gallery Sofie Van de Velde

Charline Tyberghein, *Untitled*, 2020, acryl op hout, 150 x 122 cm, Courtesy Gallery Sofie Van de Velde

Ben je nu strenger geworden voor het eindresultaat?

‘Selectiever, denk ik. Bewuster ook. Dat helpt als je aan verschillende expo’s tegelijkertijd werkt. Verder ligt alles wat er moet gebeuren bij mij op voorhand vast. En dan nog verloopt mijn maakproces chaotisch, gaat er van alles mis en moet ik minstens vier keer opnieuw beginnen. Ik doe nooit zomaar wat. Ik moet heel gestructureerd werken om iets te maken dat “af” is.’

In balans

De basiselementen in jouw werk zijn patronen en symbolen met een onuitgesproken betekenis. Breid je die beeldtaal ook uit?

‘Toen ik begon te werken met symbolen was ik heel gulzig. Ik ging steeds op zoek naar nieuwe elementen. Tot Ellen De Meutter, mijn promotor

‘Ik doe nooit zomaar wat.

Ik moet heel gestructureerd werken om iets te maken dat “af” is.’

— Charline Tyberghein

Virginie Elodie Demont-Breton, *Het water in!*, olieverf op doek, 182,1 x 122,5 cm, KMSKA, inv.nr. 1310

Virginia Demont-Breton

‘Ik vind dat je emoties beter kan weergeven door elementen van humor te gebruiken. Dat maakt het allemaal bevattelijker. Menselijker ook.’

— Charline Tyberghein

aan de academie, voorstelde om te zien hoe ver ik zou geraken met de symbolen die ik had. Zie het als een alfabet. Je hebt maar 26 letters maar daarmee kan je eindeloos veel combinaties maken.’

Als het over jouw werk gaat, ligt de focus vaak op de humoristische elementen.

‘Ik vind dat je emoties beter kan weergeven door elementen van humor te gebruiken. Dat maakt het allemaal bevattelijker. Menselijker ook. Als het niet goed met me gaat en ik praat erover met een vriendin of mijn lief, dan doe ik dat ook op een lacherige manier. De situatie wordt daar niet grappig door, maar wel behapbaar. De zwaarte gaat eruit, je trekt het gesprek open. Dat doe ik automatisch ook in mijn werk. Als ik iets maak dat stevig binnenkomt, dan wil ik die zwaarte ondersteunen met een grappige titel. Om het geheel in balans te brengen. De melancholie die erin zit wordt dan dragelijk. Met tristesse alleen ben je snel uitverteld.’

Analytische inspiratie

Waar vind jij inspiratie?

‘Meestal haal ik inspiratie uit boeken over heraldiek, gevelstenen en pictogrammen ook. Ik maak ook screenshots van Instagram en andere sites. Ik print alles uit en steek die prints in mappen die ik zo gestructureerd mogelijk probeer te ordenen. Soms maak ik het mezelf moeilijk: steek ik een afbeelding van een stenen hand onder “hand”? Of bij “steen”? Of hoort het bij “kunstwerk”? Gek word ik ervan! Ik heb dat dus een beetje moeten loslaten. Maar het is nog steeds een vruchtbare visuele databank.’

Je werk wordt vaak vergeleken met dat van de surrealisten, vooral Magritte. Terecht?

‘Ik vind Magritte heel goed en kan me dus zeker vinden in die referentie. Tijdens mijn zoektocht naar symbolen heb ik veel naar zijn werk en dat van andere surrealisten gekeken. Het grote verschil is dat zij fel met ruimtes bezig waren, terwijl ik nooit een ruimte schilder. Verder heb ik heel analytisch gekeken naar de technieken die op-artkunstenaar Vasarely in zijn vroeger werk hanteerde.’

Welke werken uit de collectie van het KMSKA kunnen jou inspireren?

‘Ik ken de collectie niet zo goed en ben online gaan kijken naar wat me fascineert. *Het water in!* van Virginie Elodie Demont-Breton, bijvoorbeeld. Niet noodzakelijk een prachtig schilderij, maar het illustreert wat ik probeer te doen met de titels van mijn werken. Je ziet een vermoeiende situatie, die met een andere titel een duistere connotatie zou kunnen krijgen. Zelfs als de titel gewoon *Het water in* zou zijn, kan je het als zwaar en weemoedig interpreteren. Dat uitroepteken maakt er een “speelsere” prent van. Ook *De broodwinner* van Alexandre Struys vind ik boeiend. Het sluit aan bij een vreemde fascinatie die ik heb met het “Vlaemsche” interieur. Ik denk dat bij ieders grootouders wel een schilderij in die trant hing. Liefst met een potsierlijke houten kader rond, die paste bij de zware donkere houten meubels. Vooral de groezelige uitgelichte handen van de man trekken me aan. Ze zetten de toon voor het volledige schilderij. Ze doen niets speciaals maar liggen zo op die man zijn knieën dat zijn vingers op de grond lijken te zakken van miserie. Zelf probeer ik graag de balans te bewaren, maar ik kan het in gevallen als deze zeker smaken als de melancholie op honderd wordt gedraaid.’

Charline Tyberghein exposeert in **Many drops make a puddle** vanaf 12 november 2020 tot 23 januari 2021 bij Castor Gallery in Londen.

Meer info: castor.gallery

Alexandre Struys, *De broodwinner*, 1887, olieverf op doek, 173,4 × 123 cm, KMSKA, inv.nr. 1132

Nieuws uit het museum en over projecten waar het KMSKA bij betrokken is. In sneltreinvaart.

KLEINE LETTERS

DOOR WENKE MAST

Waterval in de topstukkenlijst

Waterval van Tivoli van Simon Denis kreeg onlangs een plekje op de topstukkenlijst. Het is een van de mooiste en best bewaarde voorbeelden van een 'dal vero'-studie uit de 18de eeuw. Het Italiaanse 'dal vero' wil zoveel zeggen als 'echt' of 'naar waarheid'. Denis stond aan de wieg van een nieuwe visie voor de internationale landschapsschilderkunst. Op de rugzijde van het werkje noteerde hij elk detail, zodat hij het landschap op een later moment zo goed mogelijk kon uitwerken.

Meer topstukken: cjsm.be/topstukken

5000 enthousiaste kandidaten voor De Schoonste Honderd

In het vorige nummer van ZAAL Z kon je lezen dat het museum op zoek was naar een testpubliek van honderd personen. De Schoonste Honderd zullen de museumervaring-in-wording voor ons uitproberen. Maar liefst 5000 mensen waren kandidaat om een van de honderd te worden. De enthousiaste reacties doen ons nog meer uitkijken naar het moment waarop we de deuren voor iedereen kunnen opengooien!

KMSKA-verhalen vertellen met De chinezen en Mojoice

Het KMSKA is een huis vol kunst en verhalen. Samen met de productiehuisen De chinezen en Mojoice zal het nieuwe KMSKA die verhalen toegankelijk maken voor alle bezoekers. Net zoals bij hun bekende tv-producties waaronder *Iedereen Beroemd*, *Radio Gaga* en *Ten Oorlog* zetten De chinezen in op straffe storytelling voor een breed publiek, verpakt in een sterk en samenhangend concept. Technische partner Mojoice zorgt voor de multimediale uitwerking. Je leest er in het volgende nummer van ZAAL Z meer over.

Topstukken in topconditie met jouw steun?

Bij de heropening willen we dat onze topstukken in topconditie zijn. Ook jij kan ons daarbij helpen. We gaan je niet vragen om een vernislaag af te nemen of lacunes in een verflaag op te vullen. Wel kan je via de Koning Boudewijnstichting een financiële bijdrage leveren aan de restauratie van een topstuk uit onze collectie. Giften vanaf €40 per jaar aan de Stichting geven in 2020 aanleiding tot een belastingvermindering van 60% op het gestorte bedrag.

Meer info: kmska.be/steunen

Old Masters Rock

Onlangs verscheen *Meesterlijk!*, de Nederlandse vertaling van het boek *Old Masters Rock*. Kunsthandelaar Christina Sayn-Witgenstein Nottebohm, kortweg Puppa, nodigt je uit om samen met je kinderen of kleinkinderen naar kunst te kijken. Het boek focust op 50 schilderijen uit de 14de tot en met de 20ste eeuw. Er zitten ook twee werken uit onze collectie bij haar selectie: de *Madonna* van Jean Fouquet en de *Heilige Barbara* van Jan van Eyck.

Meer info: lemniscaat.nl

GIRL POWER BIJ DE OUDE MEESTERS

DOOR VÉRONIQUE VAN PASSEL

Jammer dat we niet naar Londen kunnen: daar loopt momenteel een tentoonstelling over de Italiaanse Artemisia Gentileschi (1593-na 1656). Lange tijd was de schilder 'Artemisia' een curiositeit. Haar kunst werd overschaduwd door het proces over haar verkrachting door een mannelijke collega. Sinds enkele decennia wordt Artemisia Gentileschi gerekend tot de meest vooruitstrevende kunstenaars uit de barok. Van slachtoffer tot *guerilla girl*.

Namen van vrouwelijke kunstenaars vind je nauwelijks in geschiedenisboeken. Vrouwen waren gedurende eeuwen onderworpen aan strikte gedragsnormen en kregen een rudimentaire of geen opleiding.

En al zeker niet als schilder. Leren tekenen naar naaktmodellen...: het kon hen wel eens op gedachten brengen. Wie tekentalent had, beperkte zich noodgedwongen tot onderwerpen in de meer huiselijke sfeer. Objecten, bloemen en etenswaren werden voorgesteld in stillevens, en huisgenoten stonden model voor portretten: genres die niet hoog werden ingeschat.

Hoe zit het met vrouwelijke oude meesters in de KMSKA-collectie? Het antwoord is ontnuchterend: de museumverzameling telt meer dan 730 schilderijen uit de 16de en 17de eeuw. Vijf ervan zijn geschilderd door vrouwen. Ze zijn van de hand van vier kunstenaressen.

Uit het internationale aanbod van tentoonstellingen kiezen we er een. We leggen een rechtstreekse band met de collectie van het KMSKA.

Catharina van Hemessen, *Zelfportret aan de schildersezel*, 1548, olieverf op paneel, 32 x 25 cm, Kunstmuseum Basel. Gesigneerd en gedateerd Ego: Caterina de / Hemessen me / pinxit 1548/ Etatis / sue / 20

Hoewel het penseel van vele muzen werd drooggelgd, slaagden enkelen erin de restricties te omzeilen. Een noodgedwongen kleine bloemlezing.

Trotse Catharina

Catharina van Hemessen (Antwerpen, 1527/28 – onbekend, na 1567) leerde het schildersvak van haar vader, Jan Sanders van Hemessen. Op haar twintigste leverde ze haar eerste gesigneerde werkjes af en tot aan haar huwelijk handtekende ze haar werk. Via haar man, een vermaard organist, werd ze hofdame van Maria van Hongarije. Aan het hof maakte

Catharina van Hemessen, *Portret van een vrouw*, olieverf op paneel, 20 × 15 cm, KMSKA, inv.nr. 182. Sporen van een inscriptie rechts onder: H

Catharina portretjes, zoals wellicht het exemplaar uit de collectie. In dit paneel, nauwelijks groter dan een hand, geeft ze met veel zin voor detail de luxueuze jurk weer: zwart fluweel, een fijne transparante stof met goudborduursel en roze splitmouwen bestikt met parels. Het meisje ziet er tegelijk fier

en bedeesd uit. Wijzen de handschoenen op een nakend huwelijk?

Veel minder timide was Catharina zelf. Als prille twintiger maakte ze in 1548 het allereerste gesigeneerde zelfportret van een vrouw (Kunstmuseum, Basel). Trots stelt ze zich voor als schilderes, met in haar handen penselen, verfpalet en schilderstok, en op de achtergrond een ezel met werk-in-wording. Een zelfportret met de attributen van het vak. Dat had geen enkele man haar voorgedaan.

Professioneel ondernemer?

Clara Peeters (Mechelen of Antwerpen, 1587-1590 – Gent, na 1636) maakte van de beperking een opportuniteit: ze vond een niche in het visstilleven. Met haar familiaal netwerk produceerde ze talrijke stillevens met lekkernijen, vaatwerk en bloemen. Haar schilderijen werden via de Antwerpse haven zelfs naar Spanje geëxporteerd.

In *Stilleven met vis* toont Peeters zich een meesteres in het weergeven van textuur. De gladde karper is dun geschilderd, de kreeftjes daarentegen zijn in pasteuze verf.

Omdat ze *en cours de route* de compositie wijzigde en de eerste signatuur lichtjes overschilderde, bracht ze een tweede inscriptie *CLARA P.* aan. Vond ze het cruciaal dat men kon zien dat zij de schilder was van dit paneel?

Clara Peeters, *Stilleven met vis*, (ca. 1612-21), olieverf op paneel, 35 × 48 cm, KMSKA, inv.nr. 834. Gesigneerd links onder: **CLARA P.**

‘Heilige’ zussen

Michaelina Wautier (Mons, 1604 – Brussel, 1689) bouwde haar loopbaan uit in Brussel, waar haar broer Charles in 1651 was opgenomen in het schildersgilde. Beiden werkten een tijd in hetzelfde atelier. Behalve kwasten, verf en doeken deelden de broer en zijn ongehuwde zus ook modellen. Verklaart dat waarom Michaelina, tegen de conventies in, behalve portretten en bloemstukken ook genretaferelen, mythologische onderwerpen en altaarstukken schilderde, en wel op groot formaat?

Dat ze bedreven was in uiteenlopende genres blijkt uit het historische portret *Twee meisjes als de heiligen Agnes en Dorothea*. Opdrachtgevers lieten zichzelf – of hun kinderen – graag portretteren als figuren uit de Bijbel of als heiligen.

Het blonde meisje, verkleed in een ruime mantel met een oosterse sjaal, wijst naar een lam, *agnus* in het Latijn. Ze stelt de heilige Agnes voor. De mand met appels en rozen maakt duidelijk dat het andere

meisje de heilige Dorothea ‘speelt’. Beide martelaresen waren door hun kuisheid en godsvrucht een schutspatroon van jonge meisjes. Misschien zijn de twee meisjes naar hen genoemd. Dat het om een dubbelportret gaat, mogelijk van zusjes, blijkt uit de rake en levensechte trekken. Het lijkt een bevroren moment tijdens hun spel.

Het KMSKA bezit een tweede schilderij van Michaelina’s hand: *Portret van een jongeman*. Het lijkt alsof de schilderes de man kende. Ze heeft zijn karakter in een fractie van een seconde – ‘naer het leven’ – vastgelegd. Mogelijk is het doek een opzet voor een deel van een groter genretaferaal. Tijdens haar leven genoot Wautier veel aanzien. Ze had onder meer contact met het hof van aartshertog Leopold-Wilhelm, een notoir kunstverzamelaar die naast werk van Rubens en Van Dyck ook vier schilderijen van haar bezat.

Michaelina Wautier, *Twee meisjes als de heiligen Agnes en Dorothea*, olieverf op doek, 89,7 × 122 cm, KMSKA, inv.nr. 599

Katharina Pepijn, Johannes Chrysostomus Van der Sterre, abt van Sint-Michiels, 1652, olieverf op doek, 128 x 102 cm, Norbertijnenabdij Tongerlo

Katharina Pepijn, Norbertus van Couwernen, abt van Sint-Michiels, 1657, olieverf op doek, 130 x 106 cm, KMSKA, inv.nr. 873. Inscriptie links onder: Catarine Pepyn f/ A° 1657

Katharina en de twee abten

Katharina Pepijn (Antwerpen, 1619 – Antwerpen, 1688) was het vijfde en jongste kind van de historischilder Maarten Pepijn. Ze leerde het vak in vaders atelier, maar pas in 1653-1654 werd ze als ‘meester-schilderesse’ ingeschreven in de Antwerpse schildersgilde. Over haar oeuvre – aard én omvang – tasten we in het duister. Slechts drie portretten, gedateerd in de jaren 1650, zijn gesigneerd. Het abtportret van *Norbertus van Couwernen* vormt misschien een pendant met dat van zijn voorganger, Johannes Chrysostomus Van der Sterre (nu in de norbertijnenabdij van Tongerlo). Beide werken hebben vrijwel dezelfde afmetingen, zijn gelijkaardig opgezet én de twee heren zijn naar elkaar gekeerd. Ooit hingen de doeken in de voorzaal van de Antwerpse Sint-Michielsabdij. Grensverleggend zijn de portretten niet, maar dit moet wel een belangrijke opdracht zijn geweest. Of Katharina van haar kunst

kon leven is nog maar de vraag. Ze runde een winkeltje waar ze catechismusprenten verkocht, op het einde van haar leven woonde ze in een huurhuis en na haar overlijden werd haar inboedel openbaar verkocht.

De schilderkunst bleef eeuwenlang een marginaal beroep voor vrouwen. Maar door te kiezen voor hun artistieke drang omzeilden de penseelprinsessen het kneuterige leven dat hen was voorgehouden.

Artemisia, The National Gallery, Londen,
nog tot 24 januari 2021

Links: Michaelina Wautier, *Portret van een jongeman*, 1655, olieverf op doek, 70 x 58 cm, KMSKA, inv.nr. 5149. Signatuur en datum rechts boven: *Michaelina Wautier 1655*

GENERATIES VERBONDEN DOOR **SCHOOONHEID**

Jonge mensen, waar dromen ze van als ze aan kunstmusea en het KMSKA van straks denken?

DOOR JASPER VAN STEENBERGEN

**Jasper Van Steenberghe, 25 jaar, jurist,
PhD-candidate en mandaatassistent Bestuursrecht
Universiteit Antwerpen***

Mijn droommuseum is een plaats waar generaties elkaar ontmoeten en ze door middel van kunst en schoonheid van gedachten wisselen en van elkaar leren. Ik had het geluk om wekelijks door mijn ou-

ders en grootmoeder te worden meegenomen naar het KMSKA. Ik voelde mij er thuis en doolde er uren rond. Als mijn oma me weer eens kwijt was, wisten de suppoosten steeds waar de kleine Jasper rondhing. De pracht en praal van de majestueuze Rubenszaal, dat was voor mij als kind zowat de minimumnorm waaraan een museum moest voldoen. Niet zo voor oma! Ik moet ongeveer tien jaar geweest zijn toen ik met haar meerdere keren naar Jan Fabre ging kijken. Ze brak een lans voor de hedendaagse kunst en leerde me kijken naar die grilige wereld. Zo'n oma als 'kunstmentor' heeft voor mij heel veel betekend.

Inzetten op diversiteit blijft noodzakelijk. Maar een diversiteit die volgens mij te vaak over het hoofd wordt gezien is die tussen de generaties. Mensen van verschillende afkomst, etniciteit, geaardheid, gender, leeftijd, religie of filosofische overtuiging verenigen in een museum leert ons kijken door de ogen van de andere. Ik heb het geluk gehad om door de ogen van mijn oma te mogen meekijken naar heel diverse kunstvormen.

Hedendaagse kunstenaars kijken vaak naar oude meesters en halen er inspiratie uit voor hun werk. Het is precies die verbinding tussen het historische en het hedendaagse, tussen verleden en heden, die we zullen terugvinden in het nieuwe museum.

Een historische collectie in een historisch kader die wordt samengebracht met hedendaagse kunst in een modern kader, en dit in één museum. Twee werelden die elkaar vinden in hetzelfde gebouw. Verschillende generaties worden op die manier met elkaar in harmonie gebracht, waarborgen de continuïteit van de traditie en kijken samen naar de toekomst.

Het nieuwe KMSKA brengt jong en oud samen. Ik droom ervan dat we met een beetje creativiteit nog meer kunnen verbinden. Ik denk bijvoorbeeld aan een soort buddysysteem. Laat een jongere met een

De kleine Jasper en zijn oma Hilda Craeybeckx op bezoek bij *De ijsbeer* van François Pompon in het Middelheimmuseum

oudere uit de buurt van het museum samen naar een tentoonstelling gaan. Of laat kansarme – en dus leerbedreigde jongeren – samen met een buddy naar het museum gaan. Het kan ook omgekeerd: kwetsbare ouderen die door kinderen en jongeren het museum leren ontdekken en die elkaar vinden door de schoonheid van kunst.

Laten we hopen dat een zo divers mogelijk publiek kan genieten van het vernieuwde KMSKA.

*Dit artikel verbindt enkel de auteur.

'WAT BRUEGEL SCHILDEERT, DAT ZIJN WIJ'

DOOR ERIC RINCKHOUT

FOTO'S HET KUNSTUUR EN JOOST BOURLON

Kunstkenner Hans Bourlon is medeoprichter en CEO van Studio 100. Eind 2019 namen hij en zijn broer Joost het initiatief voor de tentoonstelling *Het Kunstuur*, een andere manier om naar schilderijen te kijken. ZAAL Z ging praten met Hans Bourlon over zijn liefde voor kunst.

Bij Hans en Joost Bourlon smeulde al langer het idee om iets te doen met hun liefde voor de schilderkunst. Daar is *Het Kunstuur* uit geboren, een aparte manier om toeschouwers langzaam naar schilderijen te laten kijken. *Het Kunstuur*, dat sinds eind november 2019 in Mechelen loopt, laat je kennismaken met 32 schilderijen van 16 schilders, in exact één uur. De werken stammen uit de boeiende overgangsperiode tussen 1887 en 1938, met bekende doeken van Rik Wouters en Emile Claus, verrassingen van Constant Permeke en Jenny Montigny, en opmerkelijk werk van minder bekende schilders als Anto Carte en Oscar Verpoorten. Bij elk schilderij vertelt een bekende of minder bekende Vlaming een verhaal.

'Door de coronacrisis hebben we een tijd stilgelegen,' vertelt Hans Bourlon. 'Na de lockdown draaiden we weer op volle toeren: het bezoek gebeurde met de eigen bubbel. Soms waren er per tijdslot maar drie of vier bezoekers: zo werd het contact met de schilderijen een heel intimistische ervaring. We hopen binnenkort weer helemaal coronaproof te kunnen openen.'

Langzaam en rustig

Vanwaar komt uw liefde voor de kunst?

Hans Bourlon: 'Onze grootvader, Jozef De Bie, was kunstschilder. Begin jaren 1900 volgde hij een opleiding aan de academie van Aalst, waar toen alles in het teken stond van Valerius De Saedeleer. Dat talent had hij niet, maar in zijn atelier slingerden de kunstboeken met het werk van De Saedeleer wel rond. Daardoor ken ik dat oeuvre erg goed. In Vlaamse musea moet je er tegenwoordig naar op zoek gaan. Toch interesseert mensen dat, zeker de vijftigplussers onder ons. De Saedeleer schildert panoramische landschappen, een beek waarin je kan zwemmen, sneeuw die blijft liggen... Een geïdealiseerd verleden. In *Het Kunstuur* dompelen we de bezoeker onder in die sfeer van nostalgie.'

Wat is de bedoeling van *Het Kunstuur*?

'We willen kunst ontsluiten voor een breed publiek. Zo brengen we de schilderijen in combinatie met onze "musical-invalshoek": we bieden een sfeer en beleving door aan elk schilderij een persoonlijk verhaal te koppelen, samen met de muziek van Dirk Brossé en een filmische aanpak, zoals het uitlechten van telkens één schilderij. Kortom: de bezoeker stapt een andere wereld binnen en verlaat die weer na een uur.'

Waarom één uur?

'We willen de toeschouwer van keuzestress bevrijden. In een museum weet ik vaak niet waar ik eerst moet kijken. Er hangen vijfhonderd werken, maar ik wil er maar twintig zien, het liefst met een goede

**“Zelfportret met de zwarte ooglap”
is essentieel voor het verhaal dat
we wilden vertellen over het in de
knop gebroken talent.’**

- Hans Bourlon

Hans Bourlon in [Het Kunstuur](#) naast Rik Wouters' [Zelfportret met de zwarte ooglap](#), 1915, olieverf op doek, 102 × 85 cm, KMSKA, inv.nr. 3297

Valerius De Saedeleer, *Sneeuw in Vlaanderen*, 1928, olieverf op doek, 125 x 132 cm, KMSKA, inv.nr. 2104

duiding erbij. (lacht) Na lange discussies hebben wij beslist om die keuze voor de bezoeker te maken: in *Het Kunstuur* kan die maar naar één werk tegelijk kijken. Als je binnengaat, kan je dus alle spanning van je laten afglijden. Tegelijk willen we mensen ook langzaam en rustig leren kijken naar mooie schilderijen.'

Ooglap

Jullie hebben samengewerkt met privé-verzamelaars en openbare collecties. Was dat moeilijk?

'We moesten eerst collectioneurs en musea ervan overtuigen dat we ernstig werk zouden leveren en respectvol met de werken zouden omgaan. Zo

moest de klimaatregeling in de zevenhonderd jaar oude Heilige Geestkapel helemaal in orde zijn.'

'Zeventig procent komt uit privébezit: die werken zijn dus zelden of nooit te zien. Er komen bruiklenen uit de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van Antwerpen en Brussel, MSK Gent en Mu.ZEE Oostende. Ik ben heel blij met *Zelfportret met de zwarte ooglap* van Rik Wouters uit het KMSKA: dat is een topwerk en is essentieel voor het verhaal dat we wilden vertellen over het in de knop gebroken talent. Een portret van Nel door Rik Wouters komt zelfs uit het Centre Pompidou in Parijs. Daarnaast zijn er werken uit de Belfius- en de Phoebuscollectie.'

Is *Het Kunstuur* voor herhaling vatbaar?

'Zeker. Verschillende steden hebben zich intussen aangediend met kerken, leegstaande stadhuizen en historische panden. Vaak stellen ze thema's voor. Wij hebben een longlist van zo'n 150 schilderijen waaruit we kunnen putten. Voor alle duidelijkheid:

‘Een museum moet een museum blijven: het heeft een bepaalde missie en een wetenschappelijke opdracht, doet aan onderzoek en voert restauraties uit.’

- Hans Bourlon

In *Het Kunstuur* worden 32 schilderijen uitgelicht. In de gedaante van een hologram vertelt een bekende of minder bekende Vlaming zijn verhaal bij het werk. Op de foto: imam Khalid Benhaddou.

Het Kunstuur is een aparte vennootschap en staat los van Studio 100. We huren wel mensen van Studio 100 in voor specifieke opdrachten. Winst willen hiermee niet maken. De opbrengst gaat integraal naar de Mechelse vzw Sjarabang, een inclusief creatief atelier voor mensen met een beperking.’

‘Sinds september hebben we, behalve mediapartners als Radio 1 en De Standaard, een sponsor: Bank Degroef Petercam. Ik wilde vooraf niet gaan bedelen. Nu kan men naar het resultaat komen kijken en zien wat de respons van het publiek is.’

Aanvullend aanbod

Hoe kijkt u naar de museumwereld?

‘Studio 100 is een breed “leisure-bedrijf”, maar eigenlijk is een museum dat ook. Ik merk wel dat in de museale sector het ondernemerschap nog niet echt tot bloei is gekomen. Vaak blijft men hangen op het niveau van een vzw met vrijwilligers.’

Gustave De Smet, *De mosselelers*, 1923, olieverf op doek, 93 × 123 cm, KMSKA, inv.nr. 2160

Wat kan een museum leren van jullie aanpak?

‘In de theatersector heb je de gesubsidieerde theaters, die zeer eigenzinnige dingen doen en hun publiek bereiken, en privé-initiatieven zoals Studio 100, die niet gesubsidieerd zijn en een ander aanbod hebben. Die twee vullen elkaar aan.’

‘Zoiets geldt ook voor *Het Kunstuur*: het is laagdrempelig en ik hoop vooral dat jongeren de smaak te pakken krijgen om daarna een museum te bezoeken. Misschien gaan ze wel zelf schilderen. Ik las dat Tuymans na het zien van *De intrige* van Ensor zijn roeping als schilder heeft gevonden. Maar het

zou fout zijn als elk museum keuzes zou maken zoals *Het Kunstuur*. Het perspectief is anders: er hangen maar 32 werken, wij benaderen kunst op een andere manier: ik zeg zeker niet “beter”, wel “aanvullend”.’

Hoe ziet u de samenwerking met een museum als het KMSKA?

‘Omdat ze Rik Wouters aan ons geleend hebben, mogen ze mij alles vragen. (lacht) Nee, we kunnen op veel manieren samenwerken. Onder de vorige directeur hebben wij bij Studio 100 een hele dag

‘Een spreadsheet op het eind van het jaar is saai. Ik ga op zoek naar andere dingen. Kunst is heel belangrijk voor mij.’

- Hans Bourlon

de marketingafdeling op bezoek gehad, om te laten zien wat onze atypische aanpak is. Voorts moet een museum een museum blijven: het heeft een bepaalde missie en een wetenschappelijke opdracht, doet aan onderzoek en voert restauraties uit.’

‘Ik zie in de toekomst privé-initiatieven, zoals *Het Kunstuur* en de Phoebus Foundation, wel meer samenwerken met klassieke musea. Door corona zal er de komende jaren minder gereisd worden en zal men dingen willen ontdekken in eigen land. Musea horen daar zeker bij.’

Voetbalclubs en spreadsheets

U verzamelt zelf kunst. Waarom?

‘Er hangen enkele werken uit mijn collectie in *Het Kunstuur*. Ik word emotioneel als ik voor zo’n werk sta, dat is een zen-moment. Als het bij mij thuis hangt, doet mij dat niets... Andere mensen moeten het werk zien. Ik ken nogal wat verzamelaars die werken in een depot stoppen, maar daar heeft niemand wat aan.’

‘Elk werk dat ik ooit gekocht heb, heb ik grondig bestudeerd. De zoektocht naar het werk en het opsporen van de historie zijn belangrijker dan het hebben. Het bezit is een ontvullend gegeven.’

Waarom ‘ontvullend’?

‘Dat werk hangt daar dan. In z’n eentje. Het vaart solo. Dat brengt geen meerwaarde in mijn leven. Het is als een baby die je even mag wiegen, maar daarna weer door moet geven. Sommigen investeren in een voetbalclub, maar dat is niet mijn ding. En een spreadsheet op het eind van het jaar is saai, zelfs al staat daar een dikke plus... Dit jaar zal het een dikke min zijn door corona. Dan is dat zo. Ik ga op zoek naar andere dingen. Kunst is heel belangrijk voor mij.’

Spaans spook

U bent een grote Bruegelfan.

‘Ik heb mij tot doel gesteld alle werken van Pieter Bruegel de Oude ooit in het echt te zien. Ooit waren wij wereldleider op het vlak van de kunst – misschien komt dat terug, met Tuymans en Borremans en het voetbal (lacht). Pieter Bruegel was, wat mij betreft, daar een helder voorbeeld van. Hij schildert ons: wij staan daar, de papeters zijn wij. Bruegel was de fotograaf van zijn tijd. Hij is misschien wel onze beste ambassadeur.’

‘De hele Bruegel-familie was straf. Generatie na generatie, een heel bedrijf, straffer dan Studio 100. (lacht) Striptekenaar Willy Vandersteen is de voorzetting van Bruegel. Kijk naar *Het Spaanse Spook*. Ook hij was een fantastische verhalenverteller. Onze generatie is daardoor gevormd, dat wis je niet uit op je harde schijf. Misschien klinkt dat vandaag wat ouderwets, maar zelfs de Rolling Stones hebben Bruegel gebruikt: zijn *Toren van Babel* staat op de platenhoes van *Bridges to Babylon* uit 1997.’

Het Kunstuur loopt tot 31 januari 2021 in de Heilige Geestkapel, Minderbroedersgang 1-3, Mechelen. Reserveren is noodzakelijk: hetkunstuur.com

Over onverwachte hoeken en kanten in musea. Over bijzondere ervaringen in bizarre tijden.

ALLENIG

DOOR PATRICK DE RYNCK

Rome, oktober 2020

Mijn intrede in de Vaticaanse Musea is onblij. Ongemakkelijk. Vijf paar werkloze ogen in evenveel troosteloze loketten staren mij aan. Een oogverblindend model dat met een catwalkse zelfverzekerdheid op hen afkomt. Verbeeld ik mij. Ik probeer niet te verstenen. De veiligheidsmensen checken intussen het coronanieuws. Ik, met mijn fletsblauwe muilkorf, ben de enige om in het oog te houden. De moeite van het opkijken niet waard. Ik mis het geroezemoes van medebezoekers, de verwachtingsvolle blikken die elkaar per ongeluk kruisen, het groepsgehuifel, de afuisterbare commentaren van museale betweters. Het museumleven zoals het hier normaal is. Dit lijkt eerder een einde-van-de-wereldfilm.

Exclusieve allenigheid in een normaal overdrukke museumgigant. Ik ben een verdwaalde pseudo-vip zonder gevolg.

Een paar uur later. Museale verzuring, bestaat het, zoals bij sporters? In elk geval, ik lijd er intussen ernstig aan – de Vaticaanse Musea, dat zijn tien musea in één – als ik Rafaëls eerste *Stanza* binnenkom. Niet voor het eerst in mijn leven. De verzuring metamorfoseert tot verzaligde opwindning. Voor het eerst wacht mij hier een Dolblijde Intrede, niet de troosteloze eenrichtingsfile van altijd. Ik ben alleen, alweer. Minutenlang kijk ik in de *Stanza della Segnatura* ongestoord en ongehinderd naar *De school van Athene*, op één meter, twee meter, vier meter. Links, midden, rechts. En terug. En

da capo. Ik bedenk ter plekke een nieuwsoortige jubelprocessie voor de god Rafaël en groet vooral de goddeloze Diogenes. Voor het eerst kan ik de onderkant van de *Stanze* bekijken, met de monochromen van Perin del Vaga. Die blijven anders ongezien, door het veel te massale gewriemel in veel te kleine ruimtes. In de Sixtijnse Kapel laat ik mezelf vervolgens alle hoeken en kanten zien.

Twee dagen later, de Galleria Borghese. Ik ben stipt op de afspraak, zoals nog een gelukkige of vijftig. Maar ik, ervaringsdeskundige, heb mijn truc klaar, al jaren. Over een uur en een kwartier staan er van die vijftig minstens vijfenveertig weer buiten. En ben ik alleen met mijn Apollo en Dafne van Bernini en van Ovidius. Voor de zoveelste keer helemaal

mijn ogenbezit. Ik heb ze al stuk gekeken. En doe het nu weer. Straks sta ik hier zelf aan de grond genageld.

Tot de verzamelde zaalwachters zichtbaar opgewekt mekaar beginnen te plagen. Het duister valt, het sluitingsuur naakt. Ik word vriendelijk verzocht enzovoort. Ik ben nog de enige die de aanmaning te horen krijgt.

Bericht aan de bevolking: ga massaal naar onze musea als het mag, ze hebben het nodig. Maar blijf weg uit onze musea als ik eraan kom. Ga pingpongen, vogelpikken of doe uw yoga-oefeningen. En laat mij allenig zijn.

Tentoonstelling: Zero. 1979 - 1980.

Piense.

Foto: Bernd Urban.

Vondsten uit de rijke
museumcollecties en -archieven.
Met een beknopt commentaar.

REUZENBLOEMEN IN DE DE KEYSERZAAL

Zero Internationaal Antwerpen staat geboekstaafd als een van de belangrijkste overzichtstentoonstellingen van de invloedrijke Europese avant-gardebeweging Zero. De tentoonstelling liep in het kmska van 24 november 1979 tot 24 februari 1980. Na de succesvolle Rubenstentoonstelling van 1977 was het hoog tijd voor een even opzienbarende presentatie van eigentijdse kunst.

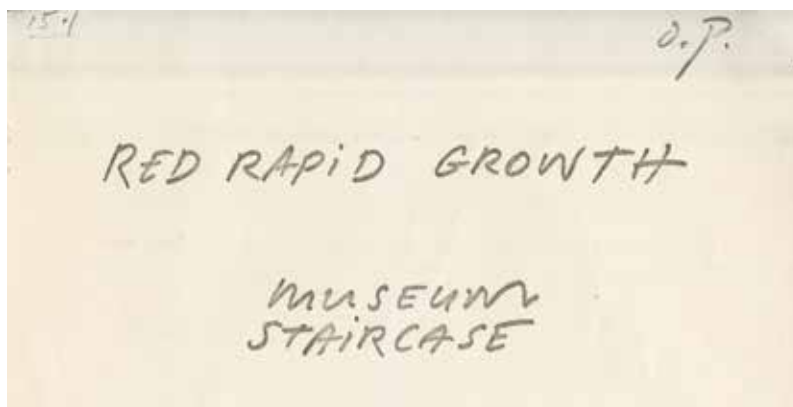
DOOR SISKAA BEELE

naarsgroep G58 in het Hessenhuis onder de titel *Vision in Motion – Motion in Vision* de eerste internationale Zero-manifestatie.

Zero-kunstenaars snakten naar verandering en vrijheid, na de sombere en verstikkende oorlogsjaren. Ze wilden de kunst de moderne tijd binnenloodsen door met een schone lei te beginnen. Vanuit een nulpunt. De naam Zero werd in 1957 in Düsseldorf bedacht door Heinz Mack en Otto Piene. Later sloot Günther Uecker zich bij hen aan. Zero groeide al snel uit tot een internationaal netwerk van kunstenaars, met de Nul-groep in Nederland en geestverwanten in Frankrijk, Zwitserland, Italië en België. Antwerpen speelde een belangrijke rol in het verhaal. Al in 1959 organiseerde de kunst-

In *Zero Internationaal Antwerpen* was er van alles te beleven. De expositie gaf een beeld van Zero als historische beweging, maar toonde ook welke artistieke strategieën Zero-kunstenaars toepasten. Witte monochrome schilderijen hingen keurig aan de wand, volledig abstract. Soms zag je een paar gaatjes of enkele kerven in het doek, maar nergens kon je de hand van de kunstenaar herkennen: Zero zoals de meeste mensen de beweging kennen. Maar Zero stond ook voor een frisse, speelse, avontuurlijke en ietwat provocerende kunst. In hun zoektocht naar radicaal andere kunstvormen experimenteerden de kunstenaars volop met materialen en technieken. In de museumzalen kwam je uit bij rijkgeschakeerde ensembles die de poëzie van moderne materialen en gebruiksvoorwerpen bezingen: spijkerreliëfs, spiegelojecten, accumulaties van

Otto Piene, *Red Rapid Growth*, 1970, in de KMSKA-tentoonstelling *Zero Internationaal Antwerpen*, 1979-1980, Archief KMSKA.

kurken en bouten, 'schilderijen' gemaakt van vuur en rook, objecten die draaiden en zweefden met behulp van een elektromotor...

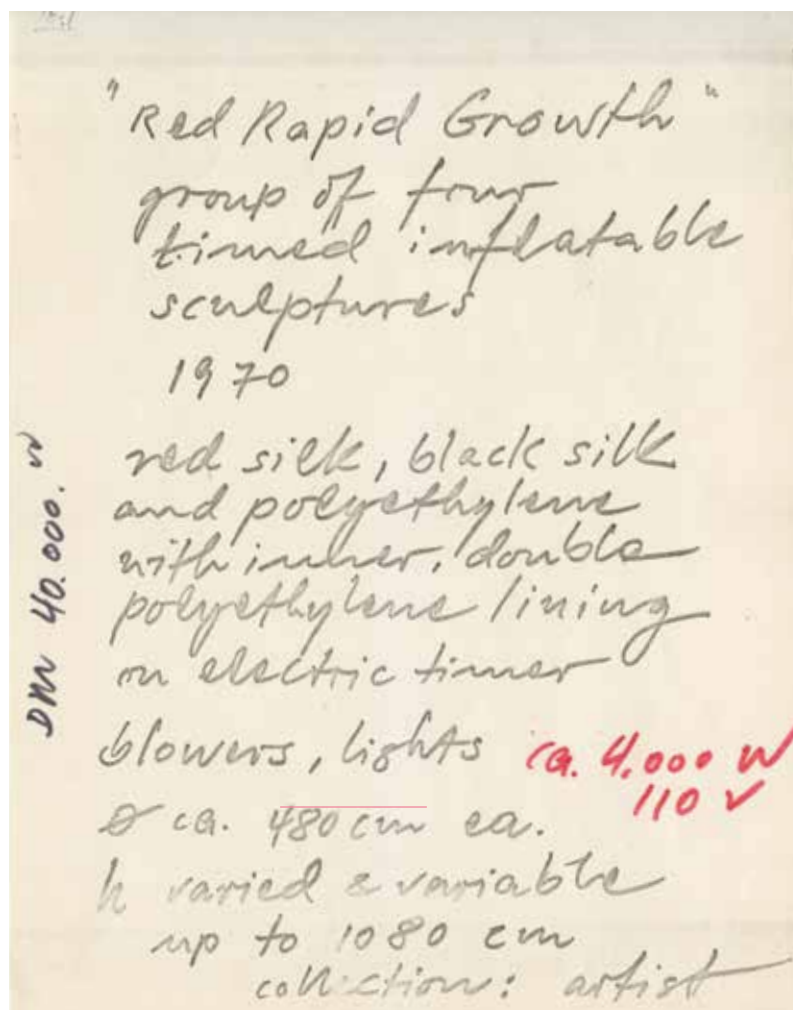
Zero-kunstenaars blonken ook uit in het bedenken van spectaculaire creaties. In de traphal van het museum stond *Red Rapid Growth* van Otto Piene (1928-2014) opgesteld. Een grote constructie van vier opblaasbare volumes, gemaakt van polyethyleen en zijde, woekerde tot bijna 11 meter hoog in de De Keyserzaal. De 'sterrenbloemen', drie rode en

één zwarte, die zich in een regelmatige herhaling met lucht vulden, stonden symbool voor de eindeloze cyclus in de natuur van groei, bloei, verval, dood, groei, bloei enzovoort. Met een klapper als *Red Rapid Growth* nam Zero Internationaal Antwerpen een vliegende start. Het werk was eropuit indruk te maken en dat werkte.

Vier opblaasbare reuzenbloemen, je ziet ze één keer en je vergeet ze nooit meer.

Otto Piene, technische fiche van *Red Rapid Growth*

Zero stond voor een frisse, speelse, avontuurlijke en ietwat provocerende kunst.

"NIET WIJZEN!"

ZAAL Z vraagt *writer in residence* Bernard Dewulf om zijn scherpe blik te werpen op KMSKA-werken. En om die blik in woorden te gieten.

HENNENTASTER

DOOR BERNARD DEWULF

Ik viel op de gezichtsuitdrukking van de vrouw, die ons vrank aankijkt. Er is veel in te zien: verbeethenheid, afkeuring, trots en misschien ook gêne. Haar kapje geeft haar iets kuis, de mand die ze vasthoudt wijst op huishoudelijke ijver.

Daarna zag ik de hand van de man om haar middel. Dat vindt zij duidelijk niet zo prettig, vandaar haar gezichtsuitdrukking.

Vervolgens zocht ik de titel van het schilderij. *De hennentaster*, zestiende eeuw, vermoedelijk door een navolger van Pieter Aertsen (1508-1575). Ik had het mooie woord nog nooit gehoord, hennentaster.

Mijn eerste gedachte: de man is de taster, de vrouw is de hen. Dan is het woord handtastelijk niet veraf.

Een hennentaster, zo bleek, was eertijds een spotnaam en heeft twee enigszins aan elkaar tegengestelde betekenissen. Het kan slaan op zowel een sul als een wellusteling. Zowel een pantoffelhield als een vrouwengek.

Dat zit zo.

Eieren rapen was traditioneel een bezigheid van de vrouw; als een man zich daarover boog, gedroeg hij zich vrouwelijk. Dan was hij een 'platbroeck' of een 'blauwaert'. Of zat hij 'onder de plak'.

Dan was hij een hennentaster.

Maar net zo goed kon hij zijn handen niet thuishouden. Gedroeg zich als een haantje, dat op onfatsoenlijke wijze hennen bejegent.

#MeToo in de zestiende eeuw.

Het thema moet populair geweest zijn toen. Ook Bruegel heeft het meermaals verbeeld, onder meer in zijn beroemde *Nederlandse Spreekwoorden*.

En in talloze spot- en scheldprenten wordt het

verschijnsel verbeeld. In menige gravure, bijvoorbeeld, wordt 'de twistzieke vrouw' opgevoerd terwijl de man gelaten naar de kippen kijkt.

Het vaakst komen beelden terug van de vrouw die een spinnenwiel laat zien en de man die een koppel hennen in zijn armen houdt.

Enkele keren zien we zelfs de echtgenoot buiten in het gezelschap van de kippen, terwijl binnen de echtgenote in het gezelschap verkeert van een andere man.

De boodschap moet toen nogal duidelijk zijn geweest: de vrouw draagt de broek, de man scharrelt maar wat.

Ik had het niet meteen door op het schilderij: hoe het de twee soorten hennentasters voorstelt. Tot ik ook de achtergrond bekeek.

Het heeft met de handen te maken. Op de voorgrond tast de man om een vrouwenmiddel, in de achtergrond haspelt hij.

Dat zijn twee erg verschillende handelingen

Het haspelen moet de man met twee handen doen. Op de voorgrond gebruikt hij ook zijn beide handen, maar met een heel ander doel. Met de linker grijpt hij, met de rechter maakt hij een in die tijd obscene gebaar.

De vrouw lijkt dan weer met haar armen en handen vooral haar eieren te willen beschermen.

Of: hoe handen de breedste spreidstand kunnen aannemen.

Navolger van Pieter Aertsen, *De hennentaster*, olieverf op paneel, 125 x 79 cm, KMSKA, inv.nr. 863

Jacob Jordaens I, *De koning drinkt*, (1640), zwart krijt en waterverf op papier, 375 × 570 mm, KMSKA, inv.nr. 843.
Op de oorspronkelijke tekening zien we links onderaan een meisje. Jordaens kleefde er een reepje papier op en verving het meisje door de blote billen van een peuter.

AD FUNDUM

DOOR VÉRONIQUE VAN PASSEL

We feesten binnenkort het jaar uit, en het volgende weer in: op 6 januari is het Driekoningenfeest.

Een oude traditie, die in opmars is. De bakker verkoopt lekkere taarten en je krijgt er een kartonnen kroontje bovenop. Vind je een boon in je spie, dan ben je koning of koningin voor één dag.

Aanleiding voor het festijn is een kerkelijke gebeurtenis: de aanbidding door de koningen. Al in de 17de eeuw was deze herinnering vervangen door een vrolijke bedoening in huiselijke kring. Een dag van de omgekeerde wereld – zoals carnaval – waarbij iedereen de kans kreeg om even baas te zijn. Zoals in deze tekening van Jacob Jordaens I (1593-1678) te zien is, liep het vaak uit op een uitbundige drankpartij. Wanneer de kreet ‘De koning drinkt’ klonk, hief iedereen het glas en werd het in één trek, *ad fundum*, uitgedronken. Naar verluidt zou het gebruik afgeleid zijn van het moment waarop Jezus in de stal naar de borst van zijn moeder greep.

De uitbeelding van dit gebeuren was heel populair. Verschillende kunstenaars, onder wie David Teniers II, Jan Steen en Gabriël Metsu, brachten het in beeld. Jordaens heeft het onderwerp meer dan eens weergegeven. De tekening uit de KMSKA-collectie is een voorbereidende schets voor de gravure door Paulus Pontius I. Omdat een prent een ontwerp in spiegelbeeld afdruckt, zijn de meeste figuren linkshandig.

Met dit ontwerp kunnen we een blik werpen in het creatieve proces van Jordaens. Hij bleef de schets aanpassen en kleefde reepjes papier op het blad. Onderaan en rechts voegde hij zelfs een hele strook toe om de compositie te vergroten. Het oorspronkelijke blad toont links onderaan een meisje (dat te drinken krijgt!). Het meisje werd later door Jordaens overplakt en vervangen door de blote billen van een peuter, zoals in de geschilderde versie van de KMSKB in Brussel. Jordaens verstopte met een strookje papier ook het hoofd van een oude vrouw rechts van de koning. In de Hermitage in Sint-Petersburg is een versie van *De koning drinkt* die Jordaens schilderde vóór de tekening werd overplakt en vergroot.

Dit voorjaar kreeg deze tekening een plek op de Topstukkenlijst. Dat is een lijst met unieke cultuurgoederen die bescherming krijgen. Omdat ze onmisbaar zijn mogen ze Vlaanderen niet uit zonder voorafgaande toestemming van de Vlaamse Regering. De tekening is niet alleen artistiek en kunsthistorisch waardevol. Het is ook de enige zelfstandige genretekening van Jacob Jordaens op groot formaat in een publieke collectie.

ZAAL Z

De zalen van het KMSKA op het Zuid zijn geletterd, van A tot W. ZAAL Z opent een nieuwe, papieren zaal. Reacties welkom op zaalz@kmska.be

ZAAL Z is een GRATIS uitgave van het Eigen Vermogen van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (KMSKA) en verschijnt in maart, juni, september en december.

Het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen is een extern verzelfstandigd agentschap van de Vlaamse overheid in de vorm van een vzw, en een Vlaamse wetenschappelijke instelling. De belangrijkste opdrachten van het KMSKA zijn het behoud, beheer en de verdere uitbouw van de collectie; de ontsluiting en de wetenschappelijke studie van de collectie; tentoonstellen van objecten en de uitbouw van een publiekswerking.

Het KMSKA onderschrijft de statuten van ICOM, the International Council of Museums.

JAARGANG 9 / NR 35 / **DEC 20 - FEB 21**

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Carmen Willems, Lange Kievitstraat 111-113 bus 100,
2018 Antwerpen

REDACTIE

Siska Beele, Gwen Borms, Elly Buggenhout, Karen Daghelet,
Veerle De Meester, Patrick De Rynck, Wenke Mast, Eric
Rinckhout, Madeleine ter Kuile, Véronique Van Passel, Eline
Wellens

COÖRDINATIE

Véronique Van Passel

EINDREDACTIE

Patrick De Rynck

WERKTEN MEE AAN DIT NUMMER

Siska Beele is conservator 19de eeuw, **Karin Borghouts** is fotograaf, **Gwen Borms** is teamhoofd Conservatie en Restauratie, **Elly Buggenhout** is medewerker Communicatie, **Karen Daghelet** is registrator, **Patrick De Rynck** is freelancedacteur, **Bernard Dewulf** is columnist, dichter en dramaturg, **Wenke Mast** is medewerker Marketing en Communicatie, **Eric Rinckhout** is freelancejournalist en -publicist, **Madeleine ter Kuile** is medewerker Collectie-informatie Beeldbeheer, **Véronique Van Passel** is conservator, **Jasper Van Steenberghe** is jurist, PhD-candidate en mandaatassistent Bestuursrecht Universiteit Antwerpen, **Eva van Zuilen** is restaurator, **Eline Wellens** is medewerker Collectie-informatie Beeldbeheer, **Zaza**, cartoonist

FOTO'S

Karin Borghouts: p. 52
Patrick De Rynck: p. 3
Diliff - Own work, CC BY-SA 3.0: p. 40
Elena Gontcharova: p. 24
Het Kunstuur/Joost Boulton: p. 35, 37
KIK-IRPA, Brussel: p. 31
KMSKA Collectie-Vlaamse Gemeenschap (CCo), foto
Dominique Provost: p. 2, 27
KMSKA Collectie-Vlaamse Gemeenschap (CCo), foto Hugo
Maertens: p. 1, 2, 3, 17, 18, 23, 24, 28, 29, 30, 31, 36, 38, 48
KMSKA Collectie-Vlaamse Gemeenschap (CCo), foto Rik Klein
Gotink: p. 2, 3, 14-15, 46
KMSKA-archief: p. 44

KMSKA-archief, foto Bernd Urban: p. 42

Kunstmuseum Basel: p. 3, 26

Uitgeverij Lemniscaat: p. 25

Maverick ICS, foto Johan Schelfhout: p. 13

MORREC: p. 2, 8

Mosaico di Duo: p. 5

Nathalie Pauwels: p. 4, 7, 8

Met dank aan Anita Semmertier: p. 9

Jacques Sonck: p. 10

Bernd Urban: p. 3

Lies Vanbiervliet: p. 25

Courtesy Gallery Sofie Van de Velde, foto Joost Joossen: p. 22

Courtesy Gallery Sofie Van de Velde: p. 2, 20, 21

Jasper Van Steenberghe: p. 3, 32, 33

Zaza: p. 45

DRUK

Albe De Coker

GRAFISCH ONTWERP

Linde Desmet

PAPIER

Cover en binnenwerk: Arctic Volume Highwhite

LETTERTYPES

Scala, Din Schrift, Memphis

OPLAGE

5.600 ex.

ISSN 2294-0316

ZAAL Z wordt gedrukt met bio-inkt
op papier afkomstig uit duurzame
bosbouw in een CO²-neutrale drukkerij.

Niets van deze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd auteursrechten op de illustraties te regelen volgens wettelijke bepalingen. Wie meent toch zekere rechten te doen gelden, kan zich tot de uitgever wenden.

Het Koninklijk Museum voor Schone
Kunsten Antwerpen (KMSKA) is vanwege
renovatiewerkzaamheden gesloten.

INLICHTINGEN

T +32 (0)3 224 95 50
F +32 (0)3 248 08 10
info@kmska.be

BIBLIOTHEEK & ARCHIEF

bezoek na afspraak
Lange Kievitstraat 137, 2018 Antwerpen
T +32 (0)3 242 95 81
of archibib@kmska.be

CORRESPONDENTIE

Koninklijk Museum voor
Schone Kunsten Antwerpen
Lange Kievitstraat 111-113 bus 100, 2018 Antwerpen
T +32 (0)3 224 95 50 F +32 (0)3 248 08 10
info@kmska.be

VRIENDEN VAN HET KMSKA VZW

Lange Kievitstraat 137, 2018 Antwerpen
Secretariaat bereikbaar op dinsdag en donderdag van
10 tot 12 uur en van 14 tot 17 uur.
T +32 (0)3 237 75 09
F +32 (0)3 238 30 25 of
info@vkmska.be

KMSKA geniet de steun van

WILT U EEN GRATIS ABONNEMENT?

Surf naar www.zaalz.be
en vul het formulier in.
Dan krijgt u voortaan
ZAAL Z in uw brievenbus.

VEEL LEESPLEZIER!

DE VRIENDEN

Bedrijven - Ereleden

Aertsen & Partners nv
Artes Roegiers nv
Capital@Work
BASF Antwerpen nv
Leasinvest Real Estate
Ackermans & van Haaren nv
D S V Belgium nv
Thomas More Mechelen-Antwerpen vzw
Groep Hugo Ceusters SCM (HCS) nv
Argo Law bcvba
KBC Groep nv

Bedrijven - Gewone leden

Duvel Moortgat nv
Equalis bv
Essenzia Advocaten bvba
Havenbedrijf Antwerpen nv
Imopan nv
Koffie F. Rombouts nv
Leo Stevens & cie
Nationale Bank van België nv
The Consultants bvba
Tritsmans Advocatenkantoor
Vanbreda Risk & Benefits nv
Veilinghuis Bernaerts nv
Vivium nv
Waterland Private Equity nv
Willem Infra nv

Kunstminnaars

De heer en mevrouw Friling
Mevrouw Christiane Verbeeck
De heer en mevrouw Ardoullie
Mevrouw Paule Hofer
Mevrouw Christine Van Rie
Barones Velge
De heer en mevrouw Govaerts
De heer en mevrouw Vroman
De heer en mevrouw Lauwers
De heer en mevrouw Claesen
De heer en mevrouw van den Nieuwenhuijzen
De heer Sylvain Goetz
Mevrouw Lena Candries
De heren Joris en Vincent De Smet-Andries
De heer en mevrouw Berckmans

Foto Karin Borghouts